
2. Факторне тло міжетнічних відносин

Ступінь готовності етнічних сегментів до спільного інтегрування в національний соціум, як прийнято вважати, визначається рівнем їхнього задоволення соціальними, правовими, культурними умовами, на яких має бути здійснений інтеграційний рух. У цьому сенсі ситуація в Україні не стимулювала в середовищі етногруп інтеграційного оптимізму. На 2001 рік частка тих, хто оцінював економічну ситуацію в Україні як “дуже погану”, залишалася на рівні 32% (у 1998 р. вона досягала 45%), а як погану за різним ступенем – 52%. Тобто 84% населення були незадоволені станом економіки²⁰. При цьому введений соціологами інтегральний індекс соціального самопочуття у 1998 р. залишався низьким як серед українців (33,8), так і серед росіян (33,4), а також серед інших національностей (34,1)²¹. Спостереженнями відзначено значно більше погіршення соціально-економічної ситуації в аграрному західному регіоні у порівнянні з промисловим південно-східним і навіть з центральним. Але відзначено також і більший оптимізм західних українців щодо перспектив розвитку країни, що прямо вказує на відсутність прямої залежності між рівнем життя і суспільним настроєм.

Особливо яскравою ілюстрацією цього є настрої серед кримських татар. На даний час з майже 300 компактних поселень, створених ними в ході репатріації, 60% не забезпечені водопостачанням, 12% - електроенергією, а рівень газифікації становить лише 3%. З 136 тис. працездатних кримських татар постійну роботу мають лише 64 тис. На квартирному обліку залишаються 8 тис. родин²². Проте про своє рішення повернутися до Криму у 1999 р. шкодували лише 28,9 % опитаних репатріантів, хоча 82,2 % визнавали, що життя за останні п'ять років стала гірше, а 35, 7% передбачали його наступне погіршення²³.

Пояснення наведеному феномену легко відшукати, якщо згадати, що і західні українці, які у минулому найбільш завзято відстоювали ідею незалежності України, і кримські татари, які десятиліттями мріяли про повернення на історичну батьківщину, дочекалися втілення своїх сподівань, що було для них значно більшою цінністю, ніж матеріальні блага.

Значно повніше могли б відповісти на питання про ступінь задоволення етногруп своїм нинішнім станом дані про їх соціальну структуру. Однак, тут є свої істотні перешкоди. Однією з вимог меншин із самого початку етнічного відродження було вилучення даних про етнічну приналежність з особистих документів громадян. Ця вимога була задоволена по досягненні незалежності. Крок, що сприяє утвердженню громадянської ідентичності, одночасно скасував облік національної приналежності працюючих і тим самим позбавив аналітиків повних даних про етносоціальну структуру населення. Усебічно це питання, зокрема на предмет наявності чи відсутності ознак етнокультурного поділу праці, могло бути підняте тільки після перепису населення України, проведеного в грудні 2001 року. Однак відповідний збірник за результатами перепису обмежився оприлюдненням даних тільки про мовні орієнтації національних меншин.

Важливим критерієм для етнічних спільнот щодо доцільності своєї участі у національній інтеграції є ступінь їх участі у прийнятті етнополітичних рішень, інакше кажучи, участь у владі. Наявні дані про розподіл влади серед етнічних груп фрагментні і не дають повної картини.

Можна впевнено сказати, що участь двох найбільших етносоціальних груп – українців і росіян – у законодавчому органі країни майже відповідає їх пропорціям у складі населення. У 1990 р. у ході парламентських виборів росіяни одержали 100 депутатських місць з 450, або 22,2%²⁴. Наступні вибори принесли їм 19% місць від фактично обраного складу. Хоча в біографічних даних про депутатів, обраних у 1998 та у 2002 рр., дані про етнічну приналежність уже відсутні, усе-таки можна говорити про збереження попередніх пропорцій.

На інших рівнях виборних органів присутність росіян було значно меншою їхньої частки у населенні країни. У складі всього депутатського корпусу України в 1990 р. на росіян припадало лише близько 10% мандатів, у той час як на українців – 86%²⁵. У 1998 р. частка депутатів-росіян в обласних радах відрізнялася повсюдно невідповідністю їхньої частки в населенні відповідних областей. Якщо, наприклад, у Донецькій області питома вага росіян у складі населення становила 43,6%, то у складі депутатів облради – 32%. Відповідні цифри для Луганської області становили – 44,8% і 34%, для Харківської – 33,2% і 29,3%, для Дніпропетровської – 24,2% і 15%. У Львівській і Рівненській облрадах було тільки по одному депутату-росіянину, у Тернопільській та Івано-Франківській – жодного. Навпаки, в Одеській області відповідні цифри становили 27,4% і 34,3%, у Миколаївській – 19,4% і 25%, у Херсонській – 20,2% і 35%²⁶.

Найбільше актуально питання участі у владі стоїть для кримських татар. Становлячи 12% населення півострова, у нинішньому парламенті автономії вони представлені тільки одним депутатом, що пройшов за списком Компартії Криму. В урядових структурах автономії їхнє представництво не перевищувало 3%. На 2000 рік серед керівників різного рівня у 52-х управлінських органах АРК було тільки 15 кримських татар (два керівника організації, два – заступники керівника, інші – начальники управлінь і відділів). Серед 6429 депутатів місцевих рад усіх рівнів, обраних в автономії у 1998 р., кримські татари становили 586 чоловік, або 9,1%²⁷.

Однією з істотних перешкод для національної інтеграції є незадоволення і титульного етносу, російської суперменшини питаннями розвитку своєї національної культури, що породжує в кожному з них відчуття, що саме він є в дискримінованому становищі.

Україна вийшла із складу СРСР наполовину русифікованою, насамперед у східних, південних, південно-східних і північно-східних областях. І такий стан за десять років практично не змінився (Див. Таблицю 1). Понад те, рівень мовної русифікації громадян перебуває у прямій залежності від рівня освіти, тобто українізація, як виявилось, не стала справою життя для більшої частини інтелігенції (Див. Таблицю 2).

Проголошений націонал-демократами і підтриманий державою курс на українське етнічне відродження за таких умов викликав серйозну морально-правову колізію: підштовхування громадян за допомогою адміністративних заходів до українізації означало б примус, несумісний із принципами демократії, а байдужість до подальшої долі української мови означало б непряме виправдання його попередньої дискримінації. Єдиним виходом могла стати

“позитивна дискримінація” української мови і культури шляхом поступового підвищення їх престижності за допомогою спеціальних програм.

В умовах трансформації економіки, скорочення частки державної власності в сукупності з тенізацією і криміналізацією бізнесу держава виявилася не в змозі фінансово забезпечити таку “позитивну дискримінацію”. Новий український бізнес опинився в руках людей здебільшого зрусіфікованих і байдужих до проблем українського культурного відродження. Результатом стало засилля російськомовної мас-культури. Зокрема, відсутність і державної, і благодійної підтримки українського друкарства призвело до переваги на книжковому ринку дешевої російськомовної літератури, що завозиться з Росії. Щорічні тиражі україномовної книжкової продукції впали за цей час з 95 до 12 млн., журнальної – з 150 до 14 млн., а разовий тираж україномовних газет – з 17 до 15 млн. примірників²⁸, що затребувало втручання на вищому державному рівні²⁹.

Відмовивши національним меншинам у формальному праві на національно-територіальну автономію, держава замість цього запропонувала їм перспективу національно-культурної автономії. Однак, перспектива ця так і не одержала законодавчого оформлення. Крім того, обіцянка надати державну підтримку меншинам у їх культурному розвитку виявилася виконаною не повністю у зв'язку з загальним культурною упадком, викликаним економічною кризою. Протягом десяти років незалежності число усіх тих, хто навчалися в навчальних закладах усіх видів і рівнів, скоротилося з 9,4 до 9,1 млн. чол., кількість бібліотек зменшилася з 25,6 до 20,9 тис., а книг у них – з 418,9 до 347,2 млн. примірників. Тираж книжкової продукції упав з 170 до 22 млн. примірників. При зростанні кількості журналів і аналогічних видань їх річний тираж упав з 166 до 40 млн. примірників. Тільки газетна продукція відзначена зростанням і кількості видань (з 1787 до 2551), і їхнього разового тиражу (з 25 до 39 млн. примірників)³⁰.

Результатом стало те, що хоча питома вага вдоволених можливостями прилучитися до своєї національної культури (32%) перевищувала у 2001 р. питому вага незадоволених наявними можливостями (22%), однак у порівнянні з 1995 р. перший показник знизився на 6%, а другий – виріс на 5%³¹. Дана тенденція, однак, не грала конфліктопровокуючої ролі, оскільки розвиток міжетнічних відносин в Україні визначався загальним економічним і психологічним станом суспільства. Щоденна турбота про виживання робила проблему міжетнічних відносин для багатьох людей малоактуальною. Серед потреб, стосовно яких у людей є почуття незадоволення, такі, як можливість прилучитися до своєї національної культури чи знання української мови, стабільно перебувають у самому кінці переліку. Знижується навіть актуальність питання про надання російській мові статусу державної: у 1995 р. за це висловлювалося 52% населення, а в 2001 р. – 47%³². З іншого боку, стан хронічної кризи, нерозв'язаності першочергових соціальних проблем підсилював у суспільстві настрої невдоволення й агресивності³³.

Обидва фактори врівноважуючим чином впливали на стан психології міжетнічних відносин, що забезпечило їхню певну стабільність. Хоча частка респондентів, які підтвердили, що їм доводиться спостерігати за випадками дискримінації по відношенню і до українців, і до росіян, протягом 1994-2001 р. трохи зростає (з 7 до 13% у першому випадку і з 9 до 10% у другому), а щодо євреїв вона навіть упала з 7% до 6%, однак значно більше зростає частка тих, хто заперечував такі факти (відповідно з 88 до 87%, з 86 до 89% і з 86 до 93%)³⁴.

Навіть у Криму, де повернення кримських татар створило ряд соціальних і політичних проблем, понад 70% репатріантів у 1999 р. оцінювали ставлення до себе з боку місцевого населення як хороше, сердечне, співчутливе і лише близько 7% - як вкрай негативне, упереджене³⁵.

Разом з тим, упередження щодо різних національностей, які сформувалися на основі попереднього історичного досвіду, під дією загальної тенденції до зростання соціальної агресивності й озлобленості, одержали деякий поштовх. Так, соціологічні обстеження в рамках суспільного проекту “Попередження міжетнічних конфліктів у Криму і їх розв’язання через діалог культур і інтелектуальні зусилля національних еліт” показали високий ступінь упередженості молодих кримчан не кримськотарської національності стосовно кримських татар. При цьому, як з’ясувалося, негативний образ кримських татар (злі, злостиві, злопам’ятні, нахабні, жорстокі, мстиві) сформувався при повному незнанні історії і культури цього народу³⁶.

У цілому, загальний рівень міжетнічної толерантності/нетолерантності в Україні за роки незалежності перебував на середньому рівні (Див. Таблицю 3). Середній бал індексу соціальної дистанції протягом 1994-2001 р. стосовно основних національностей або скоротився, або якщо і виріс, то несуттєво. Разом з тим, насторожує зростання небажання взагалі пускати в Україну представників ряду етнічних груп. Особливо різко це зростання виявилось у 2002 р. Симптом тривожний, якщо врахувати, що одночасно зростає частка людей, які відчують нестачу взаєморозуміння в суспільстві між людьми різних національностей. Якщо в 1995 р. вони становили 27%, то в 2001 р. – 35%. Відповідно частка тих, хто вважає, що існуючий рівень взаєморозуміння достатній, зменшилася з 35 до 23%³⁷.

Оцінюючи факторне тло міжетнічних відносин у цілому, можна визнати його таким, що самоутворюється, що є великою мірою підсумком ситуації, яка складається об’єктивно, багато в чому випадково, у ряді моментів є продуктом комуністичної спадщини, ніж результатом цілеспрямованих і спланованих зусиль етнополітичних суб’єктів. З цієї причини негативні прояви цього тла не мали достатньо сил, щоб спровокувати такий сплеск міжетнічної ворожнечі, який міг би якщо не знищити, те надовго дискредитувати ідею інтеграції етногруп у нову поліетнічну націю.